

Soós Viktor Attila

MEGÚJULÁS – SZABADULÁS – MEGSZÓLALÁS – MEGTORLÁS *Egyházak a forradalomban*

A 20. századi magyar történelem legnagyobb eseménye, az 1956-os forradalom és szabadságharc a magyarországi egyházakat is mélyen érintette. A felekezetek a társadalom szerves részei, benne élnek és tevékenyen alakítják a mindennapokat, ezért egy olyan megrázó és mindenkit érintő eseménysor, mint a 60 évvel ezelőtti 13 nap, komoly hatással volt működésükre.

A forradalom súlyát mutatja, hogy világpolitikai jelentőséggel bíró emberek álltak ki mellette, és megszólalásukkal támogatásukról biztosították a szabadságharcban résztvevőket. Így tett XII. Piusz pápa is, aki három enciklikában és két rádiónyilatkozatban állt ki a magyarság mellett.

Az 1945 és 1956 között kiépülő, az erőszakot, a brutalitást legmagasabb fokra juttató kommunista diktatúra mindenkit üldözött, aki értéket képviselt, megvallotta a magyarságát és kereszténységét. Ezért fokozatosan, de markánsan tört elő a szabadság utáni vágy.

Az egyházaknak a forradalom előkészítésében és szervezésében nem volt szerepük, a politikai folyamatokban nem vettek részt, de a társadalommal sorsközösséget vállalva aktív alakítói lettek a történéseknek azáltal, hogy a településeken meghatározó volt egy-egy lelkész alakja, és amit tanított, amit mondott, az egyfajta erkölcsi útmutatásként szolgált még a nem hívők számára is.

Alapvetően nem a fegyver és a harc az a terület, ahol az egyházak tagjai szerepet vállaltak, bár tudunk olyan szerzetes papról – Végvári Vazul ferences szerzetesről –, aki fegyvert fogott, és nem riadt vissza annak használatától sem. De nem ez volt a jellemző.

Komoly társadalmi feszültségek, sérelmek forrongtak a felszín alatt, és egy szikra lángra lobbantotta azok szívét, akik 1945–1956 között elszenvedték a magyar nép ellen elkövetett erőszakot. Tízezrek kerültek börtönbe, sokakat internálótáborokba zártak, másokat kitelepítettek vagy házi őrizetbe kerültek, és egész családokat hurcoltak zárt munkatáborokba. Mindezeket az üldöztetéseket politikai alapon döntötték el és hajtották végre a magyar társadalom ellen. Ha az előbb felsoroltak nem is közvetlenül érintették az egyént, a szovjet csapatok brutális fellépése, az egyházi szervezetek, egyesületek betiltása, a politikai rendőrség kegyetlensége, a lakosságcsere és a kollektív büntetés, a padlássöprések és erőszakos kolhozosítás, a mindennapi terror légköre szinte minden családot érintett. A magyar népnek elege lett a gátlástalan, embertelen, képmutató kommunistákból. Éppen ezért 1956 októberét–novemberét nem tekinthetjük reformkommunista eseménysornak. Akik fegyvert ragadtak, akik felkeltek, akik tevékenyen részt vettek az eseményekben, hittek a szabadságban, és bíztak abban, hogy visszatérhetnek az 1945-ös demokratikus berendezkedéshez. Azonban a forradalom időszakában nem az elhamarkodott cselekedetek és az egyéni bíraskodás volt a jellemző – bár kétségtelen

ilyenre is sor került –, hanem egy tiszta és jövőbe mutató kiállítás. A lelkészek, papok óva intették a magyar népet az erőszaktól, a bosszútól. Nem támogatták, hogy a „fogat fogért” elv valósuljon meg.

Az egyházak azonosultak a forradalom programjával, követelésével, a szabadságharcosok cselekedeteivel. Először a saját házuk táján volt tennivaló, hiszen a kommunistákkal kollaboráló, az ő szekerüket toló egyházi vezetők magas pozíciókból való elmozdítása, az együttműködés teológiai, erkölcsi megítélése, az út keresése – mit rontottak el és mit kellene másképp tenni – bőven adott feladatot és meghatározta az 1956-os év nyarát, őszét.

A református egyház néhány teológiai hallgatója, frissen végzett segédlelkésze, lelképásztora a Budapesti Református Teológiai Akadémián elemezte a református egyház helyzetét és kereste a lehetőséget a megújulásra. Az egyik Pest környéki parókián – Szentendrén – 1955 tavaszán megszerkesztették a Hitvalló Nyilatkozatot, a II. világháború alatti Német Hitvalló Egyház Barmeni (ma Wuppertal) Nyilatkozatát mintául véve, ezért nevezik ezt a Magyarországi Református Egyház Barmeni Hitvallásának is. Ebben megfogalmazták, hogy nem értenek egyet az egyházi vezetés hibás teológiai döntéseivel. Ezt az iratot – amelyet a fiatal Ritoók Zsigmond fordított németre – a Budapesti Református Teológiai Akadémia 1955 októberében tartott centenáriumi ünnepségére érkező nyugat-európai vendégek néhány teológustól, segédlelkésztől és lelkésztől titokban megkapták, s így a dokumentum a nyugati sajtón keresztül sokakhoz eljutott. 1956 nyarára nyilvánvalóvá vált, hogy ez az írás nem egy elszigetelt, kis csoport magánvéleménye, hanem széles körben egyetértenek vele a Magyarországi Református Egyházban.

Az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága Galyatetőn tartotta évi ülését 1956. július 28. és augusztus 4. között. Pap László, a dunamelléki református egyházkerület lelkészi főjegyzője közbenjárására engedélyezték Ravasz László nyugalmazott és Budapestről száműzött püspök meghívását és az üléseken való részvételét. Ravasz a tanácskozássra memorandumban foglalta össze mondanivalóját. A szöveget előzetesen egyeztetette Bereczky Albert dunamelléki püspökkel, és megküldte az Állami Egyházügyi Hivatalnak is. Nemcsak a református egyház akkori helyzetét mutatta be, hanem felvázolta a kivezető utat s annak erkölcsi előfeltételeit is. Október 8-án 160 lelkész és segédlelkész aláírásával beadvány érkezett a református egyház legfőbb kormányzó testülete, az Egyetemes Konvent elnökségéhez a missziós munka kérdésével kapcsolatosan. Az elnökség október 27-ére tűzte ki ennek a beadványnak a megbeszélését, de a forradalmi események menete ezt már nem tette lehetővé. Október 31-én az addigra megalakult és az egész országra kiterjedt Református Megújulási Mozgalom nevében felkérték Ravasz Lászlót a megújulás lelki irányításának vezetésére. Reformáció címen új egyházi hetilap indult, amelynek egy száma jelenhetett meg. Budapesten a Teológiai Akadémia dísztermében november 1-jén a református egyház lelki és szervezeti újjáépítésére országos intézőbizottság alakult. A Megújulási Mozgalom egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy biztosítsa az egyház további munkáját, illetve azokat az egyházi vezetőket, akik az állam és az egyház kapcsolatát károsan befolyásolták, azaz kiszolgáltatták az egyházat az államnak, váltsák le. A korábban meghatározó egyházi vezetők – köztük Bereczky Albert

dunamelléki és Péter János tiszavidéki püspök – az intézőbizottság felhívására sorban adták be lemondásukat.

Az evangélikus egyházon belül 1956. augusztus 28–30-ra találkozót szervezett Laborczy Zoltán nagybaráti lelkész. Tizenkét olyan lelkész gyűlt össze a nagybaráti találkozón, akik a múlttal való szembenézést és lelki megújulást szorgalmazták. Túróczy Zoltán korábban elmozdított püspök nem kívánt személyes jelenlétével támadási felületet adni, de támogatta az összejövetelt. Olyan személyek vettek részt az eseményen, akik a lelki megújulást szorgalmazó evangelizációs mozgalomból jöttek, és az egyházi ébredés ügyét képviselték. Ilyen volt Szabó József elmozdított püspök, Csepregi Béla, Danhauser László, Fabiny Tibor, Józsa Márton, Kajos János, Kovács Géza, Laborczy Zoltán és felesége, Lupták Gyula, Smidéliusz Ernő, Veöreös Imre és Zászkaliczky Pál. Meghatározó tartalmú dokumentumot fogadtak el, melynek az *Észrevételek* címet adták, és eljuttatták Dezséry László püspöknek, aki előbb távol tartotta magát a kezdeményezéstől, de később hajlandó volt lelkészi konferenciák elé vinni az írást. Egyre többen szorgalmazták a pártállamot kiszolgáló, kollaboráns, kompromittálódott személyek félreállítását.

A katolikus egyházban Emődy László regnumi atya 1956 nyarán kidolgozott egy tervezetet a szabad egyházi működéssel kapcsolatos követelésekről. A regnumos papok megszervezték, hogy az esztergomi főegyházmege őszi koronáin (esperesi gyűlésein) minden esperesi kerületben felolvassák és megtárgyalják ezt az írást. Október 31-én papi összejövetelt rendeztek a Központi Szemináriumban, amelyen Szabó Imre segédpüspök elnökölt. A megbeszélésen az alábbi kérdések kerültek elő: a szerzetesrendek szabad működése, a papi lelkiség, a Regnum Marianum közösség helyzete, a katolikus sajtó, a hitoktatás és a katolikus iskolák, a forradalmi tanácsokkal és politikai pártokkal való együttműködés, valamint a karitász kérdése. Természetesen a sérelmek, problémák is felszínre törtek, így: a békepapság, az egyházmege központjában dolgozó aulisták, az Ecclesia Szövetkezet, az 1945 előtti szociális igazságtalanságok és Balogh István páter tevékenysége.

A kommunista diktatúra kiépülése és térnyerése alatt üldöztetést, börtönbüntetést szenvedett felekezeti vezetőket saját egyházukon belül nemcsak tisztelték, de alapvető elvárás volt, hogy börtönbüntetésüket, házi őrizetüket – mivel ezek jogtalanok voltak – szüntessék meg, és kapják vissza tisztségüket. Így tért vissza a református egyház élére Ravasz László, akit 1948-ban távolítottak el püspöki székéből.

Ordass Lajos evangélikus püspököt 1948 szeptemberében tartóztatták le és „az ország devizagazdálkodását sértő bűncselekmény” miatt október 1-jén a budapesti uzsorabíróság 2 évi fegyházbüntetésre és további 5 évi hivatalvesztésre ítélte. Ő 1950-ben szabadult, de ezt megelőzően – állami nyomásra – az egyházi különbíróóság megfosztotta őt püspöki címétől, házi őrizetben tartották és nyugállományba helyezték. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1956 őszén magas nyugdíjat akart neki kiutalni, de ő ezt nem fogadta el, mondván, hogy nem nyugdíjas. A hivatalosság az Egyházak Világtanácsának közbenjárása után fokozatos egyházi visszatérést képzeltek el, azonban az őszi események minden tervet felülírtak. 1956. október 6-án érvénytelenítették Ordass uzsorabírósági ítéletét, október 8-án sor került egyházi rehabilitációjára, ezt követően október 14-én ígét hirdethetett a buda-hegyvidéki gyülekezet Tartsay Vilmos utcai templomában. 1956. ok-

tóber 31-től a déli egyházkerület püspökeként folytathatta szolgálatát. 1958 júniusában újra, ekkor már véglegesen megfosztották hivatalától.

Mindszenty József bíborost, esztergomi érseket 1948. december 26-án tartóztatták le, kihallgatására, vizsgálati eljárására az Andrássy út 60-ban került sor. Ügyében a budapesti népbíróság különtanácsa hozott elsőfokú ítéletet 1949. február 8-án: életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, melyet a másodfokon eljáró Népbíróságok Országos Tanácsa 1949. július 9-én meghozott ítéletével helyben hagyott. Először a Gyűjtőfogházban raboskodott, majd átvitték a Conti (ma Tolnai Lajos) utcai Állambiztonsági Büntetőintézetbe, ahol 1954. május 13-ig tartották fogva, ezután újból a Gyűjtőfogházban, a rabkórházában őrizték. 1955. július 17-én szállították Püspökszentlászlóra, november 2-ától Felsőpetényben raboskodott. Innen október 1956. 30-án a rétsági honvédtisztek szabadították ki Pálinkás-Pallavicini Antal őrnagy vezetésével.

Nemcsak a felekezetek korábbi vezetői szabadultak ki és tértek vissza korábbi álmórhelyükre, hanem a forradalom alatt kiszabadultak azok az egyházi személyek is – papok, lelkészek, szerzetesek –, akik az 1945 után kiépülő és egyre nagyobb teret nyerő, majd 1948-tól egypárti diktatúrát megvalósító kommunisták börtöneiben sínylődtek és nem érintette őket az 1953-as amnesztia. Ők voltak az elsők, akik bár 1956. október 23-a után szabadultak, de 1957. március 1-jén, majd azt követően egészen március 14-ig bezárólag ismét letartóztatták őket. Minderre azért volt szükség, mert a kádári rezsim félt egy március 15-i megmozdulástól, ezért minden „reakciós”, problémát jelentő személyt igyekeztek letartóztatni. Közel hetven embert vettek így őrizetbe 1957-ben.

Az egyházi vezetőkre '56-os szabadulásuk után kíváncsi volt a magyar társadalom, útmutatást várt tőlük, ezt érezték ők is. Mindszenty Józsefet, miután visszatért a budai primási palotába, a sajtó folyamatosan kereste. A bíboros november 1-jén a Szabad Kossuth Rádióknak rövid nyilatkozatot adott: megszólalásának lényege az volt, hogy tájékozódik, és utána szól a nemzethez.

November 1-jén Ravasz László rádiószózatban fordult az ország népéhez; rendre, higgadságra, nyugalomra intette a lakosságot. Másnap – november 2-án – Ordass Lajos evangélikus püspök intézett beszédet a magyar néphez a Szabad Kossuth Rádióban.

Az egyházi vezetők nem csak az éter hullámhosszán találkoztak. November 3-án Ordass és Ravasz felkeresték Mindszentyt, vitték a protestáns egyházak üdvözlétét.

Aznap nemzetközi sajtótájékoztatót is tartott a bíboros, és este került sor rádiónyilatkozatára, ami november 4-e után a Mindszentyvel szembeni támadások egyik mozgatórugója lett. A rendszerváltozásig nem sokan ismerhették meg a szöveget, nem véletlenül. A kádári propaganda rágalmazta a nyilatkozót és beszédének tartalmát, de ezt úgy tette, hogy a beszédet nem hozták teljes terjedelmében nyilvánosságra, abból tendenciózan ragadtak ki részleteket. Ha meghallgatjuk vagy elolvassuk ezt a beszédet, akkor sokkal inkább az egyensúlykeresés, a helyzet rendezésének vágya hallatszik ki belőle, mintsem a felforgatás vagy a lázítás. Mindszenty elsőként fogalmazta meg, hogy ezek a történelmi napok nem a forradalom, hanem a szabadságharc kategóriájába helyezhetők.

Ordass Lajos és Ravasz László tovább tölthetett be vezető pozíciót, mint Mindszenty. A bíboros november 4-én hajnalban a szovjet csapatok támadásának hírére az Amerikai Egyesült Államok követségére ment, ahol menedéket kért.

Ravasz László református püspök november 13-án körlevelet intézett a presbitériumokhoz, amelyben kifejtette, miért volt szükség az országos intézőbizottság létrehozására, mit akar a Megújulási Mozgalom, és azzal kapcsolatos állásfoglalásra kérte a presbitériumokat, valamint az indulatok nélküli cselekvésre intette a gyülekezeteket. Ravasz átdolgozta a Megújulási Mozgalom teteleit, és tervbe vette, hogy 1956 karácsonyán körlevél formájában szétküldi *A Magyarországi Református Egyház útja – a Református Megújulási Mozgalom programja* című dokumentumot, de erre már nem kerülhetett sor. Ravasznak el kellett hagynia Budapestet, és visszatért Leányfaluba.

*

Az 1956-os forradalom fordulópontot jelentett az egyházpolitikában. Az addig kialakított együttműködés, ami brutális terrorral, egyeztetéssel, megosztással jött létre, egy pillanat alatt összeomlott. Intézményi kerete megszűnt az Állami Egyházügyi Hivatal felszólításával, munkatársainak szétszéledésével, akik saját maguk mondtak ítéletet munkájukról, tevékenységükről azzal, hogy az egyházpolitikát kudarcként írták le. Igaz, a forradalom vérbe fojtása után ezekre a napokra nem úgy emlékeztek, ahogy félelmükben cselekedtek és beszéltek előtte.

A forradalom leverése után az egyházak vezetésében visszarendeződés történt, az elmozdított személyek visszatérhettek pozíciójukba, vagy helyettük megbízható, a pártállamhoz lojális vezetők kerültek. A legtovább az evangélikus Ordass Lajos maradhatott tisztségében. De az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet elfogadása után az állam már nem ismerte el püspöki pozícióját. Az 1956-ban lemondott Dezséry Lászlót tekintették törvényes vezetőnek, aki egy napig töltötte be püspöki tiszttét, majd lemondott, és helyére Káldy Zoltánt választották meg.

Az 1956 őszi események jó alapot teremtettek az egyházakkal való hosszabb távú leszámolásra. Miután sor került a forradalomban aktív szerepet vállalók letartóztatására, bebörtönzésére vagy kivégzésére, először lassabb és visszafogottabb tempóban, majd egyre nagyobb hatékonysággal került sor az egyházak megregulálására, a visszarendeződésre, a pozícióknak a pártállamhoz lojális vezetőkkel való feltöltésére.

A forradalomban tevékenyen résztvettekkel vagy az aktív közösségi-egyházi munkát végzőkkel 1957 tavaszától számoltak le. Kivégezték Gulyás Lajos levéli református lelkészt, aki 1956. október 26-án, a tragikus kimenetelű mosonmagyaróvári sortűzet követően igyekezett megfékezni a népharagot, megmentve egy államvédelmi határőrtisztet. Voltak olyan egyházi személyek, akik az 1956-os forradalom utáni időszakban nem koncepciós perekben hozott ítéletben, hanem a helyi párt és állambiztonság embereinek túlkapásai és erőszakos fellépése miatt veszítették életüket, mint Kenyeres Lajos tiszavárkonyi plébános vagy Brenner János rábakethelyi káplán. Elmondhatjuk, hogy az 1961-es „Fekete Hollók”-ügyben is voltak olyan egyházi elítéltek, akik

1956-ban aktív tevékenységet folytattak, tevékenyen kiálltak hitük és meggyőződésük mellett.

*

Az egyházak életében 1956 októbere és novembere sokak számára elsősorban megújulást, a múlttal való szembenézést eredményezett. A változást akarók olyan egyházakban kívántak tevékenykedni, amelyek nem a kollaboráció, hanem az egyenes kiállítás színterei. A forradalom sokak számára a börtönökből való szabadulást hozta, de néhány szabad nap után még több egyházi kötődésű személy „élvezhette” az állambiztonság figyelő tekintetét és élhette át újra a börtönök szűk, sötét és embertelen légkörét. A meghatározó egyházi vezetők nem hallgathattak és nem hallgattak a forradalom napjaiban, hanem amikor erre lehetőségük volt, megfelelő tájékozódás után megszólaltak és utat mutattak a magyar társadalomnak. Leszögezték, hogy bár a sérelmek jogosak, ezek orvoslására nem a bosszú a megfelelő megoldás. Bár nagyon sokan bíztak abban, hogy eljöhet a szabadság, a régóta vágyott többpárti demokrácia időszaka, a forradalom erőszakos vérbe fojtása és a kegyetlen megtorlás megmutatta: a kádári berendezkedés mindenkivel leszámol, aki nem csatlakozik hozzájuk. Az egyházak küldetésük szerint az evangéliumi tanítás fényében, a tízparancsolat szellemében tették, amit tehettek, egy rövid ideig reménykedve abban, hogy visszaállhat az 1945-től fokozatosan akadályozott szabad vallásgyakorlat, melynek újbóli megteremtésére csak 1989 után kerülhetett sor.

Felhasznált irodalom

- Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, szerk. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2006.
- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, I–II., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.
- Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*, szerk. Kálmán Peregrin OFM, Szent István Társulat, Budapest, 2011.
- „Együtt az ország népével”. *Evangélikusok 1956-ban* (Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 3.), szerk. Zászkaliczky Zsuzsanna, Luther Kiadó, Budapest, 2006.
- A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* (Századvég füzetek 3.), szerk. Varga László, Századvég – Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989.
- A katolikus egyház 1956-ban*, szerk. Rosdy Pál, Új Ember, Budapest, 2006.
- KISS Réka – SOÓS Viktor Attila – TABAJDI Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek*, L’Harmattan, Budapest, 2012.
- KOVÁCS Gergely: *Isten embere. Szemtől szembe Mindszenty bíborossal*, Új Ember, Budapest, 2005.

- LÉNÁRD ÖDÖN – TÍMÁR ÁGNES – SZABÓ GYULA – SOÓS VIKTOR ATTILA: *Utak és útvesztők*, Kairosz, Budapest, 2006.
- Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány *Évkönyve 2007*, szerk. Szabó Csaba, Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember, Budapest, 2007.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Conti utcától Recskig. Újabb Mindszenty-kutatások*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: *Kik a „bukott rendszer örökösei?” Adalékok Mindszenty József és Nagy Imre viszonyához*, Vasi Szemle 2006/5., 591–610.
- PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS: *Mindszenty 1956. Nem forradalom, hanem szabadságharc*, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest, 2015.
- SOMORJAI ÁDÁM OSB – ZINNER TIBOR: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- SZABÓ CSABA: *Mindszenty József „ismeretlen” rádiószózata = Magyar katolikus egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve, 2007*, szerk. Szabó Csaba, Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember, Budapest, 2007.
- SZABÓ CSABA: *Mindszenty József szabadon töltött napjai 1956-ban = ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*, szerk. Okvát Imre, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007.
- TYEKVICKSA ÁRPÁD: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*, Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1994.